

VÍGVÁRI ANDRÁS:

Az 1968-as mechanizmusreform előkészítésekor felmerült két koncepcióról

A mechanizmusreform előkészítése

1964 nyarán – nem előzmények nélkül (1) – elkezdődött az új gazdasági mechanizmus kidolgozása. 1966 májusáig tartott az elvi előkészítés, amelyet az MSZMP Központi Bizottságán belül működő szakértői bizottságok végeztek. A KB gazdaságpolitikai kérdésekért felelős titkára, Nyers Rezső, 1963-ban 12 főből álló közgazdasági tanácsadó testületet hozott létre, amely "intézményesen újszerű kapcsolatot teremtett az elméleti és gyakorlati közgazdászok, valamint a gazdaság párt- és kormányzati irányítása között". (2) A csoport megbeszélésein már 1963 folyamán kirajzolódott egy radikális gazdasági reform szükségességének terve. 1964 nyarán az Államgazdasági Bizottságtól e szakemberek megbízást kaptak a gazdasági mechanizmus megváltoztatására vonatkozó elképzeléseik kidolgozására. Összesen – további megbízások alapján is – nyolc tanulmány készült, Bognár József, Erdei Ferenc, Hont János, Kopátsy Sándor, Péter György, Turánszky Miklós, Vajda Imre és Wilcsek Jenő tollából. (3)

Nyers Rezső a következőkben emlékszik vissza ezekre az időkre: "... a gazdaságpolitika kialakítását két szinten végeztük, a két szint sajátos összekapcsolásával. A Központi Bizottság Államgazdasági Bizottsága volt a döntéselőkészítő, összehangoló és politikai ellenőrző szerv... Sokkal kötetlenebb formában, bizonyos rendszerességgel, de nem előkészített napirenddel működött a második szint, amolyan gazdaságpolitikai elemző, hosszabb távú koncepció érlelő "agytrösztként", ebben voltak pártonkívüliek is, tudósok és gyakorlati emberek egyaránt." (4)

A Nyers Rezső elnökletével működő Államgazdasági Bizottság (ÁGB), 1964. július 21-i ülésén határozatot hozott a működő irányítási rendszer felülvizsgálatáról és új, átfogó, a gazdasági mechanizmust korszerűsítő javaslat kidolgozásáról. Az ÁGB háromtagú Mechanizmus Bizottságot (MB) hozott létre, amelynek elnöke Nyers Rezső, tagjai Friss István és Pándi Imre lettek. Az MB mellett háromtagú Függetlenített Titkárság irányította, koordinálta a munkálatokat. A titkárság tagjai Nagy Tamás, Havas Péter és Morva Tamás voltak. Az MB és titkársága – a dokumentumok tanúsága szerint – 1964 novemberétől működött. A munka elvégzésére 1964 végén, 1965 elején munkacsoportokat hoztak létre, amelyekben elméleti és gyakorlati közgazdászok vettek részt. A szám

szerint 11 munkabizottság vizsgálati témáját és vezetőit – előzetes viták, egyeztetések után – az MB 1965. január 4-i ülésén fogadták el. Az MB és az albizottságok megbízatása 1966 májusáig tartott. Ekkor fogadta el ugyanis a KB a mechanizmusreform irányelveit, és hozott határozatot a bevezetésről. E mintegy másféléves munka maga is két szakaszra tagolódott. Az első, ún. kritikai elemző szakaszban az MB és az albizottságok elvégezték a működő rendszer elemzését, és kidolgozták a reform elvi alapjait. Az e munkálatokat összehangoló dokumentumot a Politikai Bizottság 1965. szeptember 21-i ülésén megtárgyalta és elfogadta. Ezzel az MB megkapta a felhatalmazást a munka folytatására, a reformkoncepció részletes kimunkálására. A párt Központi Bizottsága elé az első munkafázis eredményeit összegző anyagot 1965. novemberében terjesztették, és elfogadása után "Az MSZMP Központi Bizottságának kiinduló irányelvei a gazdaságirányítási rendszer reformjára" címet kapta. (5)

Az előkészítő munka fő színtere a Mechanizmus Bizottság és annak titkársága volt. A bizottság 1965. januárjától rendszeresen ülésezett. Az ülések napirendjén az előkészítő anyagok vitája, véleményezése, az ezekkel kapcsolatos döntések meghozatala és szervezeti, szervezési, valamint személyi kérdések szerepeltek. Ezekben rendszerint meghívottak is részt vettek. Az MB és titkársága tekintette át és koordinálta a különböző albizottságok (munkacsoportok) tevékenységét. Az egyes munkacsoportok közötti nézeteltérések, véleménykülönbségek egyeztetésének elsődleges színterei szintén a bizottsági ülések voltak. E két testület feladatai közé tartozott a munkálatokkal kapcsolatos tájékoztatási és propagandatevékenység elveinek meghatározása, azok megszervezése és ellenőrzése is. Az első tartalmi feladat a munkabizottságok kritikai elemző munkájának irányítása volt. A munkacsoportok létrehozásuk után előzetes munkatervet készítettek, amelyeket az MB ülésein megvitattak. Itt véglegesítették az egyes problémakörökre vonatkozó kritikai elemző munka fő irányait. E munkálatok erősen hatottak a további anyagok tartalmára, irányultságára. A titkárság szövegezte az előterjesztéseket a döntést hozó szervek (Politikai Bizottság, Központi Bizottság) számára, és továbbította e szervek instrukcióit a munkacsoportokhoz. Az irányítási rendszer első felülvizsgálatát elhatározó döntés előtt jónéhány – a működő irányítási rendszer korszerűsítését szolgáló – kísérletre is sor került, és különféle javaslatok is készültek. Ezek sorsáról szintén a két említett testület döntött.

Az előkészítő munka mozgatórugóit az új mechanizmussal kapcsolatos gazdaságpolitikai követelményeket Nyers Rezső egy 1964. augusztusában kelt

feljegyzésében a következőkben fogalmazta meg:

- a vállalati beruházási igények és a népgazdasági beruházási lehetőségek közötti rés összezárása;
- a beruházások javítása;
- a devizális egyensúly megteremtése vállalati és iparági szinten, a népgazdasági devizamonopólium-rendszer fenntartásával;
- a vállalatok ösztönzése jövedelmezőségük növelésére;
- a népgazdasági munkaerő-mérleg egyensúlyának biztosítása, illetve egészséges irányú (területi és ágazati) munkaerőmozgás biztosítása;
- a termelés egyenletes ritmusának biztosítása;
- a szolgáltatások gyorsabb növekedésének biztosítása;
- a vállalati gazdálkodás és ösztönzés hosszabb távra való biztosítása;
- a vezetők és dolgozók anyagi ösztönzésének a jelenleginél nagyobb összhangja a társadalmi szükségletek kielégítésének fokával.(6)

Az elképzelések olvasása során szembeötlő, milyen előkelő helyen szerepel a megoldandó problémák között az egyensúly megteremtése. Ugyanebben az anyagban a szerző a felülvizsgálat szükségességét a következőkkel indokolta:

- Az ipari átszervezés nyomán létrejött nagyvállalati szervezet megköveteli a vállalatok nagyobb önállóságát és felelősségét.
- A központi irányítás fő feladata a bővített újratermelés (beruházások, műszaki fejlesztés, munkaerő-gazdálkodás) folyamatainak kézben tartása.
- A népgazdaság munkaerőtartalékai leapadtak.
- A tudomány közvetlen termelőerővé válásával jobban kell biztosítani azt, hogy a tudományos eredmények jobban hasznosuljanak.
- Fokozatosan ösztönözni kell a nemzetközi munkamegosztásba való bekapcsolódást.

Az elvégzendő munka irányait Nyers a következőkben jelölte meg: "A gazdasági mechanizmus továbbfejlesztése során a fő irány a hatáskörök és jogkörök (ahol szükséges, a szervezet) ésszerű decentralizálása legyen. A decentralizálással elérendő cél kettős. Az egyik cél, hogy a centrális akarat (fő kifejezője a népgazdasági terv a maga komplexitásában) az eddiginél jobban érvényesüljön, de ne csupán és nem is elsősorban jogi szabályokban vagy parancsokban, hanem közgazdasági céljában és komplexitásában. A másik cél, hogy a vállalatok mindennapi tevékenysége zökkenőmentesebb legyen, a helyben intézhető problémák helyi megoldására adjon lehetőséget."

A gazdaságirányítási rendszerrel kapcsolatosan a

korabeli magyar közvéleményben sokféle elképzelés élt. Kutatásaim során ezen elképzelések öt típusát különböztettem meg:

1./ A tervutasításos rendszer javítása, fejlesztése, rugalmasabbá tétele, gyökeres változtatás nélkül. Az Országos Tervhivatalban folytak munkálatok arra vonatkozóan, hogy az 1963-ban véghezvitt ipari átszervezések nyomán kialakult helyzet a tervutasításos irányítás milyen konkrét fejlesztését követeli meg. (7)

2./ Létezett egy koncepció valamilyen **önszabályozó** rendszerként működő gazdaságirányítási rendszerre. Liska Tibor Ökonosztátjára gondolok. Liska gondolatai befolyásolták a korabeli szakmai közvéleményt, és még korabeli kritikusa is hatot a mű szellemisége, az elvont gazdasági racionalitás alapján működő rendszer megkonstruálhatóságának víziója.

3./ Volt egy általam **ideális szabályozott** piaci koncepciónak nevezett felfogás. Ez a tervutasítások teljes megszüntetése, a piaci automatizmusok lehető leggyorsabb és legszéleskörűbb kibontakoztatása mellett foglalt állást. Képviselői vallották a tervezés szükségességét, amelynek fő feladata – szerintük – a népgazdaság fő arányainak és a piac működését biztosító eszközrendszernek a kialakítása. Felfogásuk szerint a megfelelően kialakított eszközrendszer automatikusan biztosítja a kitűzött célok megvalósítását, illetve ezek kívánatos korrekcióját. A folyamatos gazdaságirányítás szükségességét tagadták.

4./ A **szabályozott piaci felfogás** a gazdaságirányítási rendszert összetett rendszerként tételte, amely a tervezés és az áru- és pénzviszonyok tudatos összehangolásán alapul. A tervezés meghatározó szerepének meghagyása mellett, a tervezési rendszer reformjával a piac szabályozásának feltételei között a piac hatókörének lényeges kiszélesítése mellett érveltek képviselői. E koncepció a piac működését a maga ellentmondásosságában szemlélte, ezért a tervezés aktív szerepébe beleértette a piac működésének korrigálását is.

5./ Létezett egy általam **realista piacgazdasági** felfogásnak nevezett étképzelés is, amely a reform központi kérdésének azt tartotta, hogy az új irányítási rendszer mennyire képes a környezet (a külső és belső piac) hatásait közvetíteni. E felfogás képviselői a tervezés cél- és eszközmeghatározó szerepének nem tulajdonítottak nagy jelentőséget.

A reformmunkálatokra a harmadik és a negyedik felfogás gyakorolta a legnagyobb hatást. A következőkben e két koncepció ütközésének azt a momentumát ismertetem, amelyre a koncepcionális vitán került sor. A vita

értékelésével kapcsolatosan kitérek a nyereség szerepével kapcsolatos korabeli felfogásra.

A "Kiindulási koncepció" vitája

A szóban forgó anyag a "Kiinduló irányelvek" közgazdasági előtanulmányának tekinthető, emellett a munkacsoportok számára a Bizottság mintegy vezérfonalnak szánta a munka javaslattevő fázisában:

"Ez a vázlatosan kidolgozott, sok fontos probléma megoldását nyitva hagyó koncepció a továbbiakban mintegy munkahipotézisként szerepel, és hivatott előkészíteni a különböző területeken (az egyes csoportokban) folyó munka összehangolását."

"A 'Kiindulási koncepcióban' foglalt elgondolások nem kötelezik a munkacsoportokat javaslataik kidolgozásában. De a további munka koordináltsága szükségessé teszi a koncepció elveitől való eltérés alapos megindoklását, figyelembe véve a kapcsolódó gazdaságirányítási területeken szükséges változást is." (8)

Az anyagelkészítésével a Titkárságot bízták meg.

Az előkészítő munka során a Titkárság tagjai között koncepcionális nézeteltérés keletkezett. Ez az 1965. május 28-i előzetes véleménycsere során nyilvánvalóvá vált, s a MB a következőket határozta:

– az eltérő álláspontokat világosan és érvekkel alátámasztva kell kifejteni;

– ki kell dolgozni az átmenet problémáját;

– a javított anyagot először a Bizottság tárgyalja, majd a munkacsoportok vezetőinek, valamint a felkért egyéb szakértők bevonásával vitassák meg. (9)

E vita tartalmi kérdéseit máig sem publikálták (10), az 1966-os reformhatározat előkészítésének azonban fontos elemei, ezért érdemes részletesebben áttekinteni őket.

Minden részlet az archív források hiányosságai miatt nem ismert, de a rendelkezésre álló anyagok (11) és néhány publikáció segítségével a fő vitakérdések rekonstruálhatók. Az eltérő álláspontok – mint ahogyan azt már jeleztem – a tervezés kérdései kapcsán ütköztek meg, ezért e fejezetből két variáns, első (A), és második (B) készült. A vita céljára a Titkárság tagjai a variánsokkal vitatkozó feljegyzéseket készítettek.

Hangsúlyozni kell, hogy egyik variáns sem gondolkodott a hagyományos termelési-tervbontási rendszer fenntartásában.(12) E rendszer működésének rendelkezésre állott kritikai elemzése, valamint a gyakorlati tapasztalatok ezt teljességgel kizárták. Ezt bizonyítja a két variáns **közös, általánosan elfogadott**

kiinduló tézise:

"Az új gazdaságirányítási rendszer alapvető sajátossága a népgazdasági tervezés és az áru-pénzviszonyok szerves összekapcsolása a termelőeszközök szocialista tulajdona alapján." (13) Ez azt is jelenti, hogy a vállalatok erőteljesen érdekeltek jövedelmük növelésében, és erősen hatnak rájuk a piaci impulzusok. A termelőszövetkezetek irányításával kapcsolatban mindkét variáns az utasításos módszerek teljes kiküszöbölése mellett foglalt állást. Egyetértés volt a beruházások irányításával, az anyagi érdekeltégrendszerének továbbfejlesztésével, valamint az árreformmal kapcsolatos elképzelésekkel foglalkozó anyagrészben. Lényeges nézeteltérések alakultak ki azonban a népgazdasági tervezés lényegéről, jellegéről, a tervnek a gazdaságirányítási rendszerben betöltött szerepéről, valamint az irányításban felhasználható eszközök körét és ennek megfelelően a vállalatok működési feltételeit illetően.

Nézzük egy kicsit részletesebben az első (A) variáns felfogásán

Az első variánsnak a vitatott kérdésekben elfoglalt álláspontját a következőkben foglalhatjuk össze: a vállalatok irányításában a közvetlen állami utasítások kivételesek. A közgazdasági irányító eszközök megfelelő alkalmazása esetén ezek hatásiránya lényegében egybeesik a társadalom érdekeivel, a népgazdasági terv célkitűzéseivel.

Ebben az esetben – az anyag gondolatmenete szerint – fölösleges a kötelező mutatók előírása. Ha viszont a népgazdasági terv céljai és a közgazdasági szabályozás hatásai divergálnak, akkor az a jól ismert helyzet áll elő, hogy mást kíván az utasítás és mást a vállalat érdeke.

Az "A variáns" a vállalatok önállóságának számottevő növelésétől a vállalati és az osztársadalmi érdek korábbinál jobb összehangolását, a gazdasági döntéseknek az optimális döntési szinteken való meghozatalát, a termelésnek a szükségletekhez való rugalmasabb igazodását, valamint a folyó ráfordítások és a lekötött eszközök felhasználásában az optimum jobb közelítését várta. Az új irányítási eszközök a piaci mechanizmus felhasználásával a végső felhasználásra (beruházás, fogyasztás) irányuló kereslet szabályozásán keresztül – az elképzelések szerint megszüntetik a felhasználási igények és a rendelkezésre álló források közötti – korábban állandósult – feszültséget.

"Az új gazdálkodói rendszer megszünteti a vállalatok 'korlátlan' beruházási igényeit, és olyan helyzetbe hozza őket, hogy valóban indokolt, ésszerű beruházási elgondolások kidolgozására és ezek takarékos

megvalósítására törekedjenek. Az adók eszközének megfelelő felhasználása a személyi jövedelmek terén is biztosítani képes a kívánatos arányokat."

"A végső kereslet szabályozott volta lényegében behatárolja a termelő fogyasztás mértékét és összetételét. Ugyanakkor a vállalatok erőteljes anyagi érdekeltsége, az alkalmazásra kerülő pénzügyi eszközök a takarékos anyagfelhasználás és az optimális készlet szint megvalósulásának irányába hatnak." (14) E variáns az export szabályozását elkülöníti a többi végső felhasználási céltól, szükségesnek látja annak – az import újszerű (devizaszorzók, importilleték, vámok segítségével történő) szabályozásával összefüggésben lévő – külön ösztönzését. Az "A variáns" számol átmeneti piaci feszültségekkel (elsősorban az anyagok területén), valamint még megoldatlan problémaként említi az infláció elkerülésének mikéntjét. A javaslat – szerzői szerint – a globális egyensúlyt (szemben a régi irányítási rendszerrel) növekedést visszafogó hatás nélkül képes biztosítani, míg a strukturális egyensúly – az árak aktív szerepének alkalmazása révén – csak az ajánlott rendszer révén teremthető meg. "A szocialista vállalatoknak tehát az állam által szabályozott, a népgazdasági terv keretei között működő és annak megvalósulására irányuló piaci mechanizmus viszonyai között kell folytatniuk gazdasági tevékenységüket." Az utasítás jellegű eszközöket a közgazdasági szabályozók esetleges túlzásainak korrigálására kívánja használni (pl. az export felső, illetve az import alsó korlátjának meghatározása). "A vállalatok tevékenységébe közvetlen utasításokkal történő állami beavatkozás az új mechanizmusban csak kivételes lehet, nem válhat rendszeressé ..."

A vállalati tervek elkészítését a felsőbb szervek nem szabják meg. A reform lényegét az "A variáns" szerzői a centralizált modelltől a decentralizált modellre való áttérésben jelölték meg. A tervgazdálkodás két modelljéről vallott felfogás szerint – és ezt a szerzők osztják – a két "tisza" forma között átmeneti típusok nem lehetségesek és nem célszerűek.

E koncepció elméleti alapjait – W. Brus nyomán – **Nagy Tamás** egy 1964 januárjában tartott előadásában (15) kifejtette. Anélkül, hogy rekonstruálnám az előadás gondolatmenetét, érdemes felhívni a figyelmet arra, hogy itt még a két elméleti modell a szerző számára nem egymást kizáró lehetőségek. Egyetértőleg idézi Brust: "Nincsenek elméleti okok, amelyek miatt tagadnunk kellene annak lehetőségét, hogy objektív gazdasági törvények követelményei utasítások révén realizálhatók, vagy, hogy tervfeladatok realizálhatók a piaci mechanizmus segítségével. A gazdasági és adminisztratív

rendszabályok szerepéről és az irányítás rendszerében kialakítandó kölcsönös viszonyról folyó vita alapvető fontosságú és továbbra is az marad. De nem a szocializmus lényegével foglalkozó elmélkedések síkján fog eldőlni, hanem az egyik vagy másik forma vagy kombinációjuk célszerűsége és hasznossága felbecsülésének realista alapján. (16)

Összefoglalva tehát az "A variáns" tételeit, a következőket mondhatom:

– Az utasításokat a gazdaságirányítás rendszeréből ki kell iktatni. Az anyagi érdekeltségre építő irányítási rendszer a tervutasításos gazdaságirányítás negatív hatásait felerősíti.

– A javasolt irányítási rendszer döntően épít a vállalati önállóságra. A vállalatok nagyfokú önállósága ezen álláspont szerint biztosítja a vállalati érdek és a társadalmi érdek harmonizálását; biztosítja, hogy a döntések azon a szinten születnek, ahol ehhez a megfelelő információk rendelkezésre állnak; megvalósítja az erőforrásokkal való hatékonyabb vállalati gazdálkodást, és a vállalati tevékenységnek a valós társadalmi igényekhez történő igazodását. További fontos feltételezés volt, hogy a javasolt rendszer megteremti a szocialista vállalatok perspektivikus szemléletét.

A következőkben áttérek a "B variáns" ismertetésére. "A **második variáns** is abból a feltevésből indul ki, hogy ahol ez lehetséges, közvetett eszközökkel, az áruviszonyok felhasználásán keresztül kell érvényesíteni a központi akaratot... A második felfogás azonban lényegesen szűkebbre teszi azt a kört, amelyben a tervutasítások felhasználásától el lehet tekinteni, mint az első variáns." (17) A koncepció "a tervutasításokat az irányítási rendszer lényegéhez tartozó, annak integráns részét képező elemnek tartja, fontos és nélkülözhetetlen szerepet tulajdonít nekik, bár a mutatók körét jelentősen szűkíteni kívánja, és a vállalatok komplex irányítását nem teszi tervutasítások feladatává." (18)

A variáns szerzője az akkori irányítási rendszer fő fogyatékoságának nem az utasítások létét, hanem azok túltengését tekintette. Morva fogalmilag megkülönbözteti a **piaci egyensúlyt** (a fizetőképes keresletet és a realizálásra váró áruk és szolgáltatások árösszegének globális és strukturális megfelelése) és az arányosságot (a termelés és a szükségletek globális és strukturális megfelelését).

Ezzel összefüggésben ez a variáns messzemenően számolt a népgazdaság akkori fejlettségével, szerkezetével, helyzetével. A hiányhelyzet tartós fennmaradását vélelmezve "feladat jellegű kötelező mutatókat tart szükségesnek a termékek fejlesztésére és termelésére, a belkereskedelem, a külkereskedelem és más felhasználóknak történő értékesítésre, mert a központi akarat érvényesítését csak így véli biztosíthatónak".

Ugyanilyen okokból **eszközlimitáló** tervutasítások alkalmazása mellett is síkraszáll a variáns. Morva szerint a kötelező mutatókat szoros összefüggésben kell felhasználni az árjellegű és pénzügyi eszközökkel, szerződésekkel.

A második variáns a tervezésnek – az első variánstól eltérően – aktív szerepet szán a népgazdasági egyensúly (amelyet nem egyszerűen piaci egyensúlyi, hanem inkább arányossági értelemben fog fel) fenntartásában. Ez tükröződik a vállalati tervvel kapcsolatos felfogásában is. E felfogás szerint a vállalati terv **egyfelől** kifejezi a népgazdasági érdekeket, amennyiben bizonyos feladatokra működésük egyes feltételeire a vállalatok kötelező mutatókat kapnak. **Másfelől** a vállalati terv saját munkaprogram is, mert a kötelező mutatók jellegének és körének nem szabad akadályoznia az önálló vállalati döntéseket, szűkebb körben a fejlesztés vonatkozásában, és döntő mértékben a folyamatos termelés kérdéseiben. A vállalati terv e második funkciója eddig szinte teljesen háttérbe szorult. A reform feladata e funkció magerősítése, amely nem követeli meg az első funkció teljes tagadását.

A két koncepció ismertetése után áttérek a vita érveinek tárgyalására. Az "A variáns" két kiinduló feltételezésre épít. Az egyik az, hogy a gazdasági feszültségnek és ennek konkrét megjelenési formáinak, a tárgyalt egyensúlyzavaroknak az okozója alapvetően a működő irányítási rendszer, illetve az azt kialakító gazdaságpolitika. A másik az, hogy az adekvát eszközökkel irányított szocialista gazdaság "normál állapota" az egyensúly. Mindkét tételt elméletileg cáfolta azóta a magyar közgazdasági irodalom (19), és gazdasági fejlődésünk sem igazolta őket. A modern gazdaság – és ezalól a modernizáció útjára lépett

szocialista gazdaságok sem kivételek, – egyre távolabb kerül az automatikusan újratermelő egyensúly állapotától, az egyensúlyi állapot fenntartása egyre korszerűbb és hatékonyabb állami gazdaságsszervező tevékenységet igényel. (Nyilvánvaló, hogy ennek konkrét formája függ a társadalmi rendszertől, a gazdaság fejlettségétől, méretétől, stb. Az is biztos, hogy e gazdaságsszervező tevékenység hatékonysága függ az eszközök minőségétől és ezen eszközök visszahatnak a gazdasági fejlődésre, vagyis ezek a gazdasági mechanizmus egészébe ágyazódva a gazdaság reálfolyamatai számára kedvező vagy éppenséggel kedvezőtlen feltételt teremthetnek.) Tökéletes megoldás persze nem létezik, hiszen az objektív ellentmondások, az egyensúlytalanság irányába ható tényezők felen vannak, ezek valamilyen formában megjelennek. Így tehát illúzió alapvetően "automatizmusokra épülő irányítási rendszerben gondolkodni.

Az "A variáns" ezen – az előbbieken bírált – "gazdaságképéből" következik az a felfogás is, amely szerint "az állami vállalatok központi irányítása csak mint állami adminisztratív beavatkozás jelenik meg." **Az "A variáns" opponense joggal** állapítja meg, hogy az állam gazdasági tevékenységének **állami beavatkozásként** való felfogása helytelen. Az állami tulajdon mint egységes egész irányításának lehetséges és indokolt formája a közvetlen utasítás, és ez éppoly kevésbé tekinthető kívülről jövő beavatkozásnak, mint ahogy a kapitalizmusban sem tekinthetjük egy trösztön belül idegen elemnek az utasítások rendszerét. A valódi probléma tehát az, hogy milyen esetekben, milyen körben, milyen módon helyes, célszerű élni az állami tulajdon egységéből fakadó lehetőségekkel.

Meg kell jegyezni, hogy a tulajdonviszonyoknak az árutermeléssel és az irányítási gyakorlattal vall összefüggése – a rendelkezésre álló dokumentumok tanúsága szerint – a vitában részletesen nem merült föl.

Morva Tamás vitaanyagában az állami tulajdon egységességéről a következőket írta: "A mi társadalmunkban indokolt és jogos az állami tulajdon egységes egészként való felfogása, mert az elkülönültség másodlagos, a dolgozók munkájának társadalmi jellege elsősorban nem a vállalati kollektíva, hanem az osztály érdekeinek szolgálatában fejeződik ki". A szerző hipotézisként megfogalmazta azt a tételt, miszerint a szocialista tulajdon egységes és elkülönült jellege a szocializmus alapvető ellenamondását szüli, amely a társadalmi érdek és a vállalati érdek ütközésében ölt testet, amely számára a reform hivatott pozitív mozgásformát biztosítani.

Az előbbieknél részletesebben ütköztek meg a nézetek a piaci mechanizmus működési feltételeit illetően.

Az "A variáns" meghatározza a piaci mechanizmus működésének alapvető feltételét is. Eszerint "a piacnak kedvező hatását a termelésnek a szükségletekhez való idomulására és a műszaki fejlesztésre csak úgy lehet elérni, ha a kapacitások és a kereslet viszonya olyan, hogy a termelőnek némi gondot okoz termékeinek értékesítése, s a vevőnek bizonyos lehetősége van a szállító megválasztása tekintetében". A javaslat ezen helyzet megvalósításának biztosítékait az új árrendszer, a jövedelemszabályozás, a beruházási hitelek szabályozása, valamint a központi beruházások elosztási rendszeré megfelelő kialakításában látta.

A "B variáns" szerzője – vitatkozva az "A variáns"-sal – ezzel szemben abból indul ki, hogy az árutermelés, a piaci mechanizmus működésének nemcsak pozitív hatások, hanem ellentmondások is velejárái. Tőkés viszonyok között ezen ellentmondások számára pl. a túltermelési válságok jelentenek mozgásformát. A már többször idézett feljegyzésen túl Morva Tamás a vizsgált időszakban megjelent több írásában is kifejtette véleményét a kérdésben.

Az elméleti érvelés első pontja, hogy a tervgazdálkodás ún. piaci modelljei közül egyik sem (így a Brus-modell sem) jutott túl azon a felfogáson, hogy a szocialista vállalatok közötti árukapcsolatok sem tendálnak automatikusan a gazdasági harmónia, az egyensúly állapota felé.

"A piaci egyensúly vizsgálatához (...) meg lehet maradni az egyedi folyamatok, a kereslet és kínálat, az áralakulás, tehát az értékkategóriák körében. A társadalmi ösztöke újratermelődésének vizsgálatához ez azonban már nem elegendő. 'Ez ... olyan mozgást jelent, amely magában az ösztöke eredményét alkotó termékértékben megy végbe; s ez a mozgás nemcsak értékpótlás, hanem anyagpótlás is, tehát feltétele nemcsak a társadalmi termék értékalkotó részeinek kölcsönös aránya, hanem a részek használati értéke, anyagi alakjai is' ". (20)

Vagyis felmerül a gazdasági folyamatok komplex vizsgálatának igénye, az, hogy nem elégséges kizárólag az értékoldal vizsgálata, de szükséges a használati érték folyamatok figyelembe vétele is. Ennek hangsúlyozása annál is fontosabb, mert a működő irányítási rendszer kritikai elemzését tartalmazó anyagok legnagyobb hiányossága – megítélésem szerint – éppen az volt, hogy nem mutatták ki azt a tény, hogy az

értékmutatók e rendszerben is "alkalmasak" arra, hogy az egyensúlyt megbontó gazdasági cselekvésre ösztönözzék a vállalatokat. Visszatérve a "B variáns" elméleti érveinek ismertetésére, lássuk az idézett cikk gondolatmenetének folytatását! "Az arányos fejlődés tehát nemcsak értékösszhangot, hanem az újratermelés megfelelő természeti összetételben (ágazati szerkezetében) megnyilvánuló összhangot is feltételez. Ha a kereslet és a kínálat változása, az ármechanizmus biztosítani tudná ezt az összhangot, akkor az újratermelési elméletben e tétel hangsúlyozása felesleges volna..."

"...A népgazdaság, az újratermelési folyamat egészének tartós összhangjára vonatkoztatva nem remélhetjük a piaci mechanizmustól ezt a hatást. **A piaci mechanizmus szélesebb körű felhasználása tehát nem helyezi hatályon kívül az arányosság tervszerű biztosításának feladatát az újratermelési folyamat egészében**". (21) A koncepcionális nézeteltérés elméleti alapját Havas és Nagy is észrevették, amikor idézett anyagukban a következőket írták: "ez az álláspont (ti. Morváé) nyilván összefügg szocializmusbeli áru- és pénzviszonyok jellegének az érték kategóriák és a piaci mechanizmus felhasználhatóságának meghatározott felfogásával. Mindezek azonban írásban még nem kerültek kifejtésre". (22)

Az "A variáns" képviselői a közgazdasági eszközök automatizmusai mellett a következő érveket sorakoztatták fel: "A közgazdasági irányító eszközök megfelelő alkalmazása esetén ezeknek hatásiránya lényegében egybeesik a társadalom érleléivel, a népgazdasági terv fő célkitűzéseivel. Ezt tulajdonképpen a második variáns is feltételezi, amikor hangsúlyozza a gazdasági folyamatok főként közgazdasági eszközökkel való irányítását, valamint azt, hogy a vállalati tevékenység komplex szabályozása nem a kötelező mutatószámokkal történik. Viszont mégis szükségesnek tartja kötelező tervmutatók viszonylag széleskörű előírását, tekintet nélkül arra, hogy az anyagi érdekeltség hatásiránya a tervmutatóval egybeeső vagy attól eltérő". (23) A feladat-jellegű tervmutatókkal szemben ugyanez az anyag a következőkkel érvel:

"Csakhogy éppen ezeknek a szükségleteknek a részletesebb központi felmérése, illetve a szükségleteknek kielégítésében az egyes vállalatok feladatainak meghatározása bizonytalan alapokon nyugszik. Érti ezt a javaslattevő is, amikor arról beszél, hogy az igények változása ... esetén a kötelező mutatótól is el lehet térni. Ilyen körülmények között nem lehet megérteni, hogy mi indokolja a bizonytalanul felmért szükségletek alapján meghatározott mutatószámok kötelező formában

való kiadását". (24)

A második variáns által javasolt eszközlimitáló tervutasítások ellen az addig tapasztalt pazarlásra, ésszerűtlen gazdálkodásra és az önálló vállalati gazdálkodásra gyakorolt negatív hatásokra hivatkozva érvelnek. E viszonylag hosszan idézett érvek világosan érzékeltetik szerzőik alapállását. A legutóbbi érvcsoport megítélésem szerint a legreálisabb, hiszen kétségtelenül igaz, hogy a hiányok elkerülését szolgáló kontingensek maguk is a hiány okozóivá válnak. Vagyis jól körülhatárolt kivételektől eltekintve a munkatárgyak elosztásának kereskedelmi módszerei rugalmasabbá tehetik a gazdaságirányítási rendszert. A másik két érv azonban vitatható. Az első érv kimondatlanul feltételezi, hogy a vállalati érdek jó szabályozás esetén **mindig** egybeesik a népgazdasági érdekekkel. Az ő logikájuk szerint éppen ezért nincs szükség utasításra, mivel az a közgazdasági eszközök hatásirányát keresztezi. Morva logikája más, és megítélésem szerint ez felel meg inkább a valóságnak. A csoportérdek nem mindig esik egybe a közérdekkel, ezért az előbbit korlátozni kell, amelynek eszköze lehet éppen az utasítás is. Hangsúlyozom, ez nem annak az esete, amikor a közgazdasági eszközök rosszul közvetítik a népgazdasági célokat. Természetesen ebben az esetben az eszközök megváltoztatása a helyes terápia.

Ami a kötelező tervmutatótól való eltérés lehetőségével kapcsolatos ellenvetést illeti, ez a valóságtól idegen, a fekete-fehér szemléletet tükrözi. Hiszen, ha az érdekeltségi rendszer és a vállalatok tevékenysége nem a tervhierarchián alapul, akkor egyes központi feladat-jellegű utasítások korrigálása nem 'lazítja' az egész gazdaság működését, hanem a gazdaságirányítás számára megfelelő mozgásteret ad.

A piaci mechanizmus felhasználhatóságával kapcsolatos vitában Morva Tamás érvei között ott szerepelt a javasolt közgazdasági eszközök hatásmechanizmusainak modellszerű vizsgálata.(25) Ez arra a kérdésre keresett választ, hogy az ár- és pénzügyi jellegű szabályozás milyen irányba tereli a gazdasági folyamatokat. **Az első lépcsőben az árszabályozás hatásait vizsgálta.** Itt két lehetőséget látott:

a/ Az arányosság és így az egyensúly felbomlik, hiányhelyzet áll elő. Ha az árak szabadon mozognak, akkor ebben az esetben emelkednek. Az áremelés hatás **megfelelő hitel- és beruházási eszközök megléte esetén** a termelési szerkezetnek a megváltozott helyzethez való igazodásához vezet, és az ár visszamegy az eredeti szintre. Dinamikus gazdaság esetén azonban a kereslet növekedésével kell számolni, amely a megfelelő

szerkezeti igazodás esetén sem engedi vissza az árakat az eredeti szintre, vagyis **inflációs** tendencia lép fel a gazdaságban.

b/ Árrögzítés esetén az arányosság felbomlásakor a gazdaságirányítás a beruházási- és hiteleszközök újraelosztásával operálhat. Ebben az esetben az arányosság az árszínvonal növekedése nélkül állhat helyre, anélkül tehát, hogy a gazdálkodók jövedelempozíciója változna. Ez a megoldás azonban feltételezi a **folyamatos központi** gazdaságirányítást.

A második lépést a vállalati jövedelemszabályozás rendszerével kapcsolatos vizsgálatok jelentették. Morva a vállalati jövedelemszabályozás három lehetséges típusát tárgyalta:

1/ Olyan szoros szabályok, amelyek feltétlen garanciát nyújtanak a beruházási és a lakossági vásárlóerő elfutása ellen. Ebben az esetben a rendszer ösztönző hatása kicsi.

2/ Az összes felhasználható jövedelem szigorú korlátozása mellett (ami elérhető a különféle alapok képzésének előírásával) az átlagbérnövekedés szabadabb engedélyezése, amely a vásárlóerőt általában kézbe tartja, de a béreken keresztül jobban ösztönöz.

3/ Mind az összjövedelem, mind az átlagbérek alakulásában bizonyos fokú szabadság meghagyása (a bruttó jövedelem és ezáltal az áruértékesítés alapján), a mi jelentős döntési szabadságot ad a vállalatoknak. Ez lehetővé teszi az anyagi ösztönzés hatékonyságának növelését, egyidejűleg azonban a vállalati vásárlóerő és az átlagbérek (és bérarányok) szempontjából a központi áttekintés és közvetlen szabályozás lehetőségei csökkennek.

Az 'A variáns' ajánlásai alapján Morva a 3. típust tekintette a szabályozás alapesetének, így ennek lehetséges hatásait vizsgálta:

a/ megváltozik az m és v aránya, az utóbbi javára. Ez abban az esetben tolerálható, ha nő az előállított m tömege, hiszen így nem kerülnek veszélybe a felhalmozási és közös fogyasztási célok,

b/ megváltoznak a bérarányok, a bruttó jövedelem érdekeltségű ágazatok javára, az egyéb rovására. E feszültségek kiegyenlítésére komoly bértartalékok kellene,

c/ lelassul a munkaerő-felvétel a bruttó jövedelem érdekeltségű ágazatok vállalatainál, esetleg leépítésekre is sor kerülhet,

d/ lehetséges ellentendenciaként említette, hogy a vállalatok vezetése az elfutásokkal járó kockázattól félve maga is jelentős bértartalékok képzésére

törekszik, ami stabilizáló hatású lehet.

"Elméletileg nehéz volna előre felmérni e tényezők összes együttes hatását. Végző fokon csak a gyakorlat tudja megmutatni, hogy a népgazdaság egészében és egyes iparágakban mely tendenciák milyen erővel jelentkeznek." (26)

A **bruttó jövedelemszabályozás helyett** elvileg lehetséges a **nyereségérdekeltség** bevezetése, amelynek lényege a beralap és a nyereség merev elválasztása. Ez esetben a folyamatok kézben tarthatósága nő, a rendszer ösztönző ereje azonban (különösen ha figyelembe vesszük, hogy a vállalatok akkor is a munkaügyi kööttségeket érezték a legnyomasztóbbnak) mérsékelt. "Ez utóbbi okból, és mivel a szabályozás javasolt rendszere az eddigiekben ismert érvek figyelembevételével, végeredményben a pénzügyi eszközök bármikor végrehajtható szigorításával nyitva hagyja a központi szabályozás lehetőségét, mindkét javaslat (mind az első, mind a második variáns) elró helyen a bruttó jövedelemben való érdekeltséget ajánlja elfogadásra". (27)

Harmadik lépésben az ár- és jövedelemszabályozás lehetséges együttes hatásait vizsgálta: az árak szerepe **mindkét lehetséges érdekeltségi rendszerben** nőni fog. A vállalatoknál erősödni fog a tendencia arra, hogy válogassanak a gyártott termékek összetételében az **árak szerint**. Ez az "A variáns" logikája szerint azokon a területeken, ahol hiányhelyzet alakul ki, a szabad áralakulás (áremelés) lehetőségét követelné meg, az egyensúly biztosítása érdekében. A szabad áralakulás előbbiekben említett árfelhajtó tendenciája azonban ezt a lépést legalábbis megkérdőjelezi. Ha a hiány (amely most már az árak alapján a vállalatok által megváltoztatott termelési szerkezet eredménye is lehet) "népgazdaságilag jelentős cikkeket érint, szükségessé válhat egyrészt kötelező tervutasításokkal és szélesebb körben a szerződési kötelezettséggel egyes termékek termelésének vagy értékesítésének közvetlen szabályozása, másrészt az ezzel járó negatív hatások részbeni ellensúlyozására központi dotáció biztosítása és ezzel pénzügyi tartalékalap létesítése". (28) A bruttó jövedelemszabályozás és a szabad áralakulás egyidejű alkalmazása az előbbiekben ismertetett ár-ár spirál mellett, az ár-bér spirál veszélyét is magában rejti. Morva véleménye szerint az infláció veszélyezteti a tervgazdálkodás körülményei között oly fontos gazdasági tisztánlátást, ezért az e tendenciákat felerősítő gazdaságirányítási megoldásokat kerülni kell.

Az "A variáns" szerzői szintén felismerték – és egyben koncepciójuk egyetlen gyenge pontjának tekintették – az infláció veszélyét: "a pénzjövendők és az árak emelkedésének egymásra kölcsönhatást gyakorló, a központi szabályozás és ellenőrzés alól kicsúszó folyamata sejlődhet ki".(29) Elmélyültebb tanulmányozást igényel "a lakossági vásárlóerő és a vele szembenálló árualap egyensúlyának, az inflációs folyamat elkerülésének problémája". (30)

Morva a pénzügyi szabályozás alkalmazása elengedhetetlen feltételeként jelölte meg a viszonylag gyorsan megtérülő, megfelelő anyagi fedezettel rendelkező bankhitelek létét. Ezek a kisebb aránytalanságok és feszültségek gazdasági eszközökkel történő, viszonylag rövid idő alatti és hatékony felszámolásának eszközeként használhatók fel. "Ez azonban szükségessé teszi a beruházási eszközök eddigi elosztásának jelentős megváltoztatását a bankhitelből fedezett kis- és közepes beruházások javára (ez könnyítheti a gazdaság strukturális alkalmazkodó képességének javulását). Ebben az esetben pedig habár a bevezetés időszakában elvon eszközöket a központi nagyberuházások elől, távlati szempontból a további bővítés és fejlesztés számára szélesebb alapot teremt. Ez a pont is mindkét koncepció közös álláspontja, illetve javaslata". (31)

Az elemzés eredményét Morva a következőkben foglalta össze:

- az "első (A)" variáns kiegészítendő közvetlen tervutasítások, központi gazdálkodási előírások és szerződéskötelezettségek előírásával,
- a piaci mechanizmus viszonyaink között csak erős központi árszabályozás és árellenőrzés mellett működhet eredményesen;
- fel kell készülni bizonyos foglalkoztatási gondokra és bérezési feszültségek jelentkezésére,
- a tervekbe központi tartalékokat kell beépíteni (béraránytalanságok korrigálására, dotációkra, beruházási hitelekre, stb.).

"E feltételek kialakításának lehetőségem a rendelkezésre bocsátható eszközök mértéke döntően befolyásolja a reformjavaslatokat, ha ugyanis az eszközök nagyon szűkek, akkor a kisebb ösztönző hatás ellenére a nyereségérdekeltség és központi bárszabályozás mellett kell dönteni". (32)

Ez utóbbi következtetés egyben megvilágítja a vitázó felek között lévő igen fontos szemléletbeli

különbségeket. Az "A variáns" szerzői egy elvont, normatív modellből indulnak ki, míg a "B variáns" szerzője a gazdaság reálfolyamataival összhangban törekszik javaslatait megfogalmazni. Ez a vonás a továbbiakban is érzékelhető lesz.

Morva külön figyelmet fordít az "A variáns"-nak arra a fontos érvére, hogy a gazdasági verseny – a szerzők és mások felfogása szerint – a pénzügyi szabályozás előzőleg tárgyalt káros tendenciáit (pl. az áremelkedést, a monopolhelyzettel való visszaélést) korlátozhatja.

Megítélése szerint a gazdasági verseny lehetőségei erősen korlátozottak. A belső piacon a nehézipari kapacitások tartósabb kihasználatlansága, ill. párhuzamos kapacitások kiépítése nehezen képzelhető el. A könnyűiparban a lehetőség nagyobb, de itt is korlátozó tényezőt jelent a verseny számára a nyersanyag-helyzet, a vásárlóerő fokozatos emelkedése, és az a tény, hogy az export éppen a legjobb árualapot vonja ki a belső piacról. Az importverseny csak erősen korlátozott lehet. Egyfelől importunk kiegészítő jellegű, amely jelleg a szakosodás elmélyülése esetén fokozódhat. Másfelől az importot korlátozza az ország fizetésimérleg-helyzete is: Egy közepesen fejlett országtól nehezen várható az, hogy minden területen egyik napról a másikra versenyképessé váljon. Az import drágítása – amely komoly törekvése volt a központi gazdaságirányításnak – szintén áremelő hatású. A verseny tehát csak szűk körben (mezőgazdasági termékek és bizonyos könnyűipari termelés vonatkozásában) képzelhető el. Ezért "alapvető szerepet az árszabályozásban a versenytől várni nem szabad, mert viszonyaink között semmiképpen sem tud olyan fokot elérni, hogy az áremelési tendenciákat tartósan ellensúlyozza, vagy másutt jelentős árcsökkenéseket eredményezzen, ami az árszínvonal stabilitásának számbavehető biztosító". (34)

Koncepciójában más, de szemléletmódjában, megközelítésében Morváéhoz hasonló Turánszky Miklós felfogása:

"Fokozottabban kell törekedni a 'verseny' szervezésére, nemcsak az egyének vonatkozásában, hanem a termelő egységek között is. A verseny a piaci mechanizmus hasznos működésének fontos feltétele. **Verseny ott lehetséges, ahol azonos termékek termelése vagy szolgáltatások nyújtása több termelő egység feladatát képezheti.** A versenyszervezés ellentétes a szakosítás követelményével, azzal hogy egy bizonyos feladatot lehetőleg egy szervezetben oldjanak meg. Hazánk adottságai között a szakosítás a termelés számos területén a termelők részére monopolhelyzetet

eredményezhet. Részletes vizsgálattal kell eldönteni, hogy a termelés egyes területein melyik szervezési forma az előnyösebb". (35)

Vagyis a verseny mindig konkrét anyagi-technikai feltételek, meghatározott gazdaságpolitikai elképzelések között létezik, vagy nem létezik. Mindkét idézett megközelítésben közös, hogy e tényezőkkel számot vetnek.

Az "A variáns" Morva által adott bírálatának további pontja, hogy az indokolatlan élességgel különíti el a gazdaságirányítás lehetséges modelljeit. Brus a modellváltást, a reformot az extenzív fejlődésről az intenzívre való áttérés érdekében tartja szükségesnek. "Valójában azonban – olvashatjuk Morva egy másik tanulmányában (36) – ez az áttérés **hosszú folyamat**, amelyen belül képezhetők vagy képződnek szakaszok, egészében mégis a fejlődés tartás időszaka". Vagyis a szocialista fejlődés tartalmi ismérveit a fejlődés objektív feltételei és követelményei határozzák meg, "a struktúráváltások, a felhalmozás viszonylag magas üteme és részaránya, a beruházások koncentrálásának, és új nagy létesítmények létrehozásának szükségessége". (37) Ehhez képest az irányítási rendszerben vagy a mechanizmusban lévő ellentmondások ezeknek a mélyebben fekvő összefüggéseknek a megjelenései. "A tervben mint egy gyűjtőtükörben együttesen jelennek meg a népgazdaság különféle elemei. A köztük lévő feszültségek felületes szemléletben a terv problémájának tűnnek, valójában azonban többnyire háttérükben érdemi kérdések húzóknak meg". (38)

A "B variáns" részletesen utalt szakra a gyakorlati, reálgazdasági feltételekre, amelyeket az irányítási rendszer átalakításánál figyelembe kell venni. Az érvelés egyik fontos – bár megítélésem szerint vitatható – pontja szerint a szocializmus gazdasági alaptörvényének érvényesülését (szükségletre termelés, és ebből következően az életszínvonal növekedésének tendenciája) négy alapvető, tulajdonképpen a szocialista gazdaság működési logikáján kívül eső tényező akadályozza:

- a/ az öröklött elmaradottságból adódó felhalmozási kényszer,
- b/ a két világrendszer politikai és katonai szembenállása,
- c/ a tőkés országokkal folytatott gazdasági kapcsolatokban betöltött alárendelt szerepünk,
- d/ a társadalmi közös fogyasztás viszonylag magas aránya.

E négy "peremfeltétel" miatt – a variáns gondolatmenete szerint – a részleges hiányok, "szűk

keresztmetszetek" újratermelődése szükségszerű, de megfelelő gazdaságpolitikával és ezzel adekvát irányítási rendszerrel ennek globális hiánnyá szélesülését el lehet kerülni.

Az "A variáns" – Morva Tamás szerint – lebecsüli a magyar gazdaság akkori problémáit, túlzottan optimistán ítéli meg azok megoldási módját és időigényét. Úgy véli, hogy a népgazdaság helyzete az "A variáns"-ban leírtaknál jóval több területen és az elképzelnél hosszabb ideig követeli meg a centralizált irányítási eszközök alkalmazását, illetve az erőforrásigények határozott központi rangsorolását.

A gazdaságpolitikai jellegű feltételek koncolgatásán belül érdekes rész a mezőgazdaság fejlesztésével kapcsolatos okfejtés. A szerző megállapítja, hogy a mezőgazdaság relatív elmaradása az akkori magyar gazdaság alapvető feszültségpontja. A "mezőgazdaságban a szocialista átszervezést követően kialakult politikai és gazdasági várakozás, a mezőgazdaságban az irányítási rendszerbeli reform által a belső tartalékok mozgósításában várhatóan viszonylag nagyobb lehetőségek egyaránt különösen nagy adószerúséget adnak a reformnak a mezőgazdaságban." (39)

E reformnak természetesen az irányítási rendszerbeli változásokon túl, a mezőgazdaságba történő erőforrás-átáramlást is kell jelentenie, ami az általános (népgazdasági) reform számára korlátozó tényezőt jelent.

A nyereség szerepéről

Az előző részben már említettem, hogy az "A variáns" (amelyet az ideális szabályozott piac koncepciójának neveztem) a piaci automatizmus működésétől a különböző gazdaságossági érdekek **automatikus** és **gazdaságilag racionális** harmonizálását várta. Ennek megvalósításában kulcsszerepet szántak a vállalatok **nyereségérdekeltségének**. Az egész reformkonceptió közgazdaságtudományi magva úgy fogalmazható meg, hogy egy zavartalanul működő szabályozott piac és a vállalatok következetesen érvényesített nyereségérdekeltsége képes a szocialista gazdaság működéséhez ideális mozgásformát biztosítani.

A nyereség szerepéről vallott korabeli felfogások közül ezen a helyen három forrásra utalok. A teoretikusan legátfogóbb kifejtést **Wilcsek Jenő** "A nyereség szerepe a vállalatok irányításában" című cikkében adta. (41) Szerzője szerint megfelelő szabályozó rendszer mellett a nyereség mint a vállalati tevékenységet legösszetettebb formában kifejező mutató, alkalmas a vállalat és az irányító szervek tájékoztatására a gazdaságossági elv népgazdasági szintű érvényesítésére. Ahhoz, hogy a nyereség e szerepet betölthesse, – Wilcsek szerint – a következő feltételek szükségesek. A gazdasági tisztánlátást biztosító árrendszer, az erőforrásokkal való ésszerű gazdálkodást biztosító adórendszer, a piaci hatások és egyáltalán a vállalati tevékenységtől **független** hatások szabad érvényesülése.

A másik szerző **Szabó Kálmán**, aki a szocialista gazdaság érdekstruktúráját mint az egyéni, vállalati és népgazdasági szint kölcsönhatását ábrázolva – ebben az időben – határozottan tagadta közbülső érdekszintek létjogosultságát. A három érdekszint helyes összehangolása – szerinte – "az egyéni jövedelmek, a vállalati nettó jövedelmek és az állami jövedelmen egymással való egyenes arányú függőségbe hozásával történhet. Ez esetben lesz közvetlen és eleven anyagi érdekeltsége az egyéneknek nemcsak személyi boldogulásukban, hanem vállalatuk és államuk jó gazdálkodásában is." (42)

A harmadik forrás a bevezetőben említett 11 munkacsoport egyike, a Pénzügyi. Munkacsoportnak a MB részére készített jelentése. Ebben a nyereséget a vállalati tevékenység komplex hatékonyságát biztosító

ösztönzőként ábrázolják. "Kívánatos – szerepel az anyagban –, hogy a nyereség alakulásában a piaci hatások is érvényesüljenek. A termelési tényezők optimális hasznosítása nem maximális termelést, hanem maximális nyereségtömeg realizálását jelenti. A nem realizálható termelés a nyereségtömeget nem növeli, hanem csökkenti. Ezért a maximális nyereségtömegekre való törekvés a kereslet-kínálat összhangjának tendenciáját segíti elő." (43)

A nyereségérdekeltség itt ismertetett és az elmúlt húsz évben széles körben elfogadott felfogása közgazdaság-elméleti szempontból több ponton bírálható.

1./ Nem bizonyított – sőt, a téma kiterjedt irodalma inkább ennek ellenkezőjét

bizonyítja –, hogy a szocialista vállalatok (akár állami, akár szövetkezeti tulajdonról van szó) **profitérdekeltek**. Megítélésem szerint megkülönböztetendő a vállalat immanens profitérdeke és az, hogy az érdekeltség centrumává a profitot tesszük. A **profitérdek** azt jelenti, hogy egy társadalmi csoportnak **szükséglete** annak elsajátítása. Az **érdekeltség** azt jelenti, hogy immanens érdekeit a vállalat (annak kollektívája) a profit elsajátításán keresztül érvényesítheti. Tőkés híján a pénz öncélú szaporítása a mi társadalmunkban senkinek sem érdeke. A különböző szükségletek kielégítését természetesen lehet a profithoz kötni, de ez egyben azt is jelenti, hogy ha a szükségletkielégítés más módon könnyebb, akkor a valóságban ezeket az utakat fogja követni a vállalat. Önmagában ezért is illúzió a nyereségérdekeltségi rendszert mint **automatikus** érdekharmonizálást elfogadni, hiszen a vállalati érdek kifejeződési formáit (pl. alkuk) is **intézményesen** szabályozni kell.

2./ Az idézett felfogások alapvető gyengeségének tartom, hogy ezek a nyereséget egyszerre tekintik elsajátított terméktöbbletnek, és a gazdaságosság kifejezőjének. A profit (nyereség) Marx kategóriarendszerében **elosztási kategória**. A gazdaságosság (hatékonyság) pedig **termelési kategória**, amely az eredmény és ráfordítás viszonyát tükrözi. Wilcsek és mások gondolkodásában a gazdaságosság, a hatékonyság azonosult a (tőkés értelemben vett) jövedelmezőséggel. E felfogások nem számoltak azzal a Marx által kimutatott összefüggéssel, hogy egy áru értéke (társadalmi költsége) nem függ attól, hogy miként oszlik meg az új érték m -re és v -re. Az elosztást minden körülmények között befolyásolják olyan tényezők, amelyek közvetlenül nem függenek össze a termelés viszonyaival, a ráfordítási, technológiai és egyéb tényezőkkel.

3./ A nyereség szerepének általam bírált felfogása fogalmilag nem különböztette meg a **piaci egyensúlyt és az arányosságot**. Ennek következményeivel az előzőekben

már foglalkoztam. További ellenvetés a nyereségnek **gazdasági tisztánlátást** biztosító szerepével kapcsolatosan tehető. "A tőké"-nek egyik közismerten legvitatottabb része a III. könyv 10., a piaci árakról szóló fejezete . (44) Itt Marx a társadalmilag szükséges munka két lehetséges felfogását sugallja. Témánk szempontjából azt fontos kiemelni, hogy a piaci ár (mely a jövedelmezőséget alapvetően meghatározó tényezőként egyfajta társadalmi értékítéletet tükröz – a bírált felfogások szerint) ingadozik, s ezért az értéktörvény utólagos szabályozó hatása miatt, a piaci egyensúly ésszerűtlen ráfordítási viszonyok mellett is kialakul(hat). Na ehhez még hozzávesszük a Marx által tárgyalt monopolhatásokat (véletlen, természetes és mesterséges monopóliumok), akkor világos, hogy a piaci ár közvetlenül hatékonysági követelmények közvetítésére nem alkalmas.

4./ Végül, de nem utolsósorban szeretnék rámutatni arra a jellegzetes fogalomcsúsztatásra, amelyet az idézett Pénzügyi Munkacsoport idézett anyaga tartalmaz. Az idézet azt állítja, hogy az optimális erőforráskihasználás a nyereségtömeg maximálása esetén valósul meg. Az "érv" pedig arra hivatkozik, hogy biztosítja a realizálást a maximális nyereségre való törekvés. Arra már utaltam (a 2. pontban), hogy a jövedelmezőség és a hatékonyság nincsenek közvetlen összefüggésben. A fogalomcsúsztatást abban látom, hogy a realizálási, szükségletre termelési problémát az anyag összeköti a jövedelmezőség kérdésével. Közismert, hogy profitérdekeltség viszonyai között is előfordulhat, sőt szükségszerűen kialakul a kereslet-kínálat és/vagy a termelés és a szükségletek eltérése.

Néhány értékelő megjegyzés

1./ A koncepcionális vita eme – a szakmai közvélemény előtt szinte ismeretlen – részének ismertetését azért tartom fontosnak, mert láthatóvá válik, hogy a reform előkészítése során számos megoldási variáció létezett. Láthatóvá válik, hogy az ún. tudományos álláspont sem tekinthető homogénnek. A tudományon belül is többféle elképzelés, álláspont létezett, létezik. A "B variáns" megítélésem szerint bizonyítja, hogy megfelelő kidolgozó munkával létre lehetett volna hozni olyan koncepciót, amely nem a két modell koncepció dichotómiájára épül. Tertium datur.

2./ Szembeötlő, hogy végül is a reformkoncepció elvi

alapjául szolgáló "A variáns" igen kevésbé vette számításba a gazdasági fejlődés "tárgyi feltételeit", valamint a gazdaságpolitikai célok és az irányítási rendszer konkrét összefüggéseit.

3./ Az ismertetett vitából, illetve az "A variáns" melletti politikai döntésből is látható, hogy a politikai vezetésben és a szakértők között is élt egyfajta várákozás az automatizmusok konfliktusmegoldó hatásával kapcsolatosan. Ezzel kapcsolatosan Hoch Róbert egyik alapvető írásában a következőket írta: "A hatvanas évek közepe felé az a belső álláspont alakult ki: gazdaságpolitikánk jó, a mechanizmussal kell foglalkozni. Most valóban igényelte a 'politikai szféra' a reform előkészítését, sőt, élére állt a reformnak. (Azt gondolom, azzal a várákozással is, hogy egy mechanizmusreform megszabadítja a gazdaságvezetést a problémák jó részétől.)" (45)

4./ Meggyőződésem – és ezt egy nagyobb terjedelmű tanulmányomban részletesen is bizonyítottam –, hogy a reformkoncepció elvi kiérleletlensége (46) önmagában is magában hordozta a reform visszarendeződésének lehetőségét. A bevezetett új mechanizmus nem volt képes változtatni a gazdaság néhány lényeges reálfolyamatának jellegén, és így a gazdaság belső ellentmondásai is viszonylag hamar változást követeltek. Természetesen ezen visszarendeződés konkrét menetét és formáját meghatározták az adott kül- és belpolitikai tényezők is.

JEGYZETEK

1. Az előzmények gazdag irodalmából néhány:

Berend T. Iván: Gazdasági útkeresés 1956-1965. Magvető Könyvkiadó, 1983.; A magyar közgazdasági gondolat fejlődése 1954-1978.; A szocialista gazdaság mechanizmusának kutatása. Válogatta és szerkesztette **Szamuely László**. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1986;

Pető Iván - Szakics Sándor: A hazai gazdaság négy évtizedének története 1945-85. I. k. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1985.

Barla-Szabó Ödön: Gazdaságpolitika és gazdasági fejlődés az MDP KV 1953. júniusi ülése után. Párttörténeti Közlemények, 1981. 2. sz. E tanulmány szerzője is foglalkozott e kérdéssel.

Vígvári András: Gazdasági reformkoncepciók és viták az 1950-es években Magyarországon. Tájékoztató, 1983. 6. sz.

Vígvári András: A gazdaságirányítási rendszer egyes kérdései – elmélettörténeti megközelítésben: Politikai Gazdaságtan Füzetek, 47. sz. Budapest, 1985.

Vígvári András: Az MSZMP 1966. májusi, a gazdaságirányítás reformját elindító határozata előkészítésének néhány kérdése. (Kézirat, Budapest, 1988.)

2. ld. Berend T. Iván Im. 452-453. old.

3. Közülük néhány gondolattal megismerkedhetünk a szerzők publikált tanulmányaiból.

Turánszky Miklós: Irányítás és beruházás. Valóság, 1965/4. 30-40. old.

Kopátsy Sándor: Munkaerőgazdálkodás. Uo. 41-48. old.

Háromból Bognár József, Hont János és Erdei Ferenc tanulmányaiból – első ízben – részleteket közöl "A magyar közgazdasági gondolat fejlődése 1954-1978. A szocialista gazdaság mechanizmusának kutatása". Szerkesztette: **Szamuelyi László**. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1986.

4. ld. **Nyers Rezső:** Péter György a kommunista és a reformer.

Medvetánc, 1984. 2-3. sz. 249. old.

5. ld. Az MSZMP határozatai és dokumentumai 1963-1966. Kossuth Könyvkiadó, 1978. 235-266. old.

6. Irányelvek a szélesebb értelemben vett gazdasági mechanizmus felülvizsgálatára. /Budapest, 1964.

augusztus 21./ PI Archívum. 288. f. 23/1966/40. ő. e.

7. ld. Előterjesztés a Gazdasági Bizottság részére "Az irányítási módszereknek az ipar átszervezésével kapcsolatos felülvizsgálata". /Budapest, 1964. Május / Új Magyar Központi levéltár XIX-A-16-a 817. doboz 129. tétel

8. **Tájékoztató** a gazdaságirányítás rendszerének felülvizsgálatára és korszerűsítésére szervezett munkacsoportok részére. /Budapest, 1965. január 7./ PI. 288. f. 23/1966/40. ő. e.

9. ld. Emlékeztető a Mechanizmus Bizottság 1965. május 28-i üléséről. PI. 288. f. 23/1966/42. ő. e.

10. Szamuely László a mechanizmusreform előkészítése eme mozzanatára utal "A mechanizmusvita második hulláma és az 1968. évi reform Magyarországon" /Gazdaság, 1985/2./104-105. old. és "A magyar közgazdasági gondolat fejlődése 1954-1978" című kötethez írt "Bevezetés"-ben 44-45. old. Megítélésem szerint azonban az itt festett kép leegyszerűsített, ugyanis éppen a következőben tárgyalt vita érvrendszerét hagyja figyelmen kívül.

11. **Feljegyzés** a Mechanizmus Bizottság részére: Vita a "Kiindulási koncepció" második variánsával /Budapest, 1965. június 9./. Készítette: Morva Tamás /továbbiakban **Feljegyzés I./**.

Feljegyzés a Mechanizmus Bizottság részére. Vita a "Kiindulási koncepció" második variánsával /Budapest, 1965. június 9./. Készítették Nagy Tamás és Havas Péter /továbbiakban **Feljegyzés II./**.

Mindkettőt ld. PI. 288. f. 23/1966/42. ő. e.

12. Vö. Szamuely i.m. 44-45. oldalával, ahol az ő álláspontja szerint a hagyományos tervlembontásos és az új reformkoncepció ütközéséről volt szó.

13. ld. Feljegyzés I.

14. ld. Feljegyzés II.

15. **Nagy Tamás**: Az értéktörvény és az árak centruma a szocializmusban. Közgazdasági Szemle, 1964. 7-8. sz. 790-807. old. .

16. ld. u. o.

17. ld. Feljegyzés I.

18. ld. Feljegyzés II.
19. ld. **Kornai János**: A hiány. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó Bp. 1981.
Kornai János: Anti equilibrium. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó Bp. 1971.
Bródy András: Ciklus és szabályozás. KJK, 1980.
Szegő: Termelési viszonyok, gazdasági intézmények és a költségvetési korlát jellege. Szociológia 1982. 1. sz.
20. ld. Morva Tamás: Tervszerűség és piaci mechanizmus a szocializmusban. Közgazdasági Szemle, 1966. 3.sz. 281. old.
/Az idézet Marx: A tőke II. 341. old. Kossuth, Bp. 1961./
21. ld. u. o.
22. Feljegyzés II.
23. ld. u. a.
24. ld. u. o.
25. ld. Feljegyzés I.
26. ld. u. o.
27. ld. u. o.
28. ld. u. o.
29. idézet az "A variáns"-ból, ld. Feljegyzés I.
30. ld. Feljegyzés II.
31. ld. Feljegyzés II.
32. ld. u. o.
33. **Paul Barioch**: Europe's Gross National Product: 1800-1975. Journal of European Economic History 1976. 2. sz. 308. old.
34. ld. Feljegyzés I.
35. **Turánszky Miklós**: Irányítás és beruházás. Valóság, 1965. 4.sz. 33. old.
/Az én kiemelésem V.A./
36. **Morva Tamás**: A tervgazdálkodás modelljei. /in: Az

MKKE Tudományos Ülésszaka KJK./ Kossuth, Bp., 1968. 132. old. /Saját kiemelés/

37. ld. Feljegyzés I.

38. **Morva Tamás**: Tervgazdálkodás és irányítási módszerek. Közgazdasági Szemle, 1965. 4. sz. 409. old.

39. ld. Feljegyzés I.

40. ld. u. o.

41. **Wilcsek Jenő**: A nyereség szerepe a vállalatok: irányításában. Társadalmi Szemle, 1965. 2. sz.

42. **Szabó Kálmán** hozzászólása a Magyar Közgazdaság Társaság közgyűlésén, 1965. november 11-12. ld. "Vita a magyar gazdasági mechanizmus reformjáról". KJK, 196. 78. old.

43. ld. Előterjesztés a Mechanizmus Bizottság részére /Pénzügyi Munkacsoport, Bp., 1966. január./ 18. o. PI. Archivum 288. f. 23/1966/44. ő. e.

44. ld. Marx: A tőke III. kötet, Kossuth 1974, 167-191. old.

45. **Hoch Róbert**: A folyamatosság és változás dilemmái. A szocializmusról való közgazdasági Gondolkodás: fejlődése Magyarországon. Világosság, 1985/11. sz. melléklet, 8. old.

46. Ahelyett, hogy itt most publikus anyagokból, vélekedésekből idézeteket sorakoztatnék fel, ehelyett egy 1969. februárjában kelt anyagból idézek:

"Célszerű volna

– a gyakorlati tapasztalatokat is figyelembe véve finomítani és kiegészíteni a szabályozott piaci irányítás elvi modelljét

– megvizsgálni a gazdasági modellel kapcsolatban eddig még nem eléggé tisztázott elméleti kérdéseket /pl.: a nyereségérdekeltség rendszere a tulajdonviszonyok milyen vonásait erősíti, melyek a szocialista társadalom célkitűzéseivel összhangban álló és azokkal szemben álló piaci hatások stb./."

ld. Javaslat a gazdaságirányítási rendszer továbbfejlesztésére vonatkozó tematikára és a munka szervezésére. PI. 288. f. 15/158. ő. e. MSZMP KB GPO

amikor elsikkad a lényeg
amikor rést keres a méreg
s jobbról-balról verik a ritmust
előkaparjuk
újramácsoljuk
és feltaláljuk elegánsan
a jolly-joker-humanizmust

Kell ez a főnix-humanizmus,
kell ez a hátszági mámor,
kell ez a könnyes andalgás a
MESSZE-múltba kalandozáshoz,
így nem ingerel KÖZELEBBI-
-múltunk, a tíz év, mikor rendbe-
gatyába rázódott az ország,
amit szellemek építettek.
Mert AKKOR nem dolgozott senki,
akkor nem lelkesedett ember,
mindenkit kitelepítettek,
itt minden padlást lesöpörtek,
itt mindenkiért becsöngettek,
itt mindenki mártír volt kérem,
ha tapsolt, csak kamuból tette,
ha Éljen Atyánk!-at üvöltött:
csupán csak hamis harsogás volt.
Várt.

És otthona rejtekében
ápolta díszes kutyabőrét,
ősi-nemesi családfáját
pelenkatartónak álcázva
sunyított, túrt, tudta előre:
kapunk mi még Amerikától
dolleszi-kölcsönt.